

THE HISTORY OF UKRAINE

Житков О., канд. истор. наук, доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ МОДЕРНОЇ ДОБИ У СВІТЛІ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ 1870–1920-х рр.

Анотація. У статті підбито підсумки досліджень проблеми аграрних відносин модерної доби в Наддніпрянській Україні в річищі позитивістської історіографії 1870–1920-х рр. Автор виявив обумовленість використання в працях істориків методів економічної статистики, мікроаналізу економічного стану селянських господарств та ін. актуальністю вирішення аграрно-селянського питання.

Ключові слова: позитивістська історіографія, соціальна історія, аграрні відносини, земельна власність, земельні реформи.

O. Zhytkov, PhD in History

Kyiv National University named by Taras Shevchenko

AGRARIAN RELATIONS IN NADDNIPRIANSKA UKRAINE OF A PERIOD OF MODERN IN RESEARCHES OF POSITIVIST HISTORIOGRAPHY OF 1870 – 1920'S

Abstract. The article summarizes the researches on agrarian relations of the period of modern in Naddniprianska Ukraine towards positivist historiography of 1870 – 1920's. The author discovered the reason of use the method of economic statistics and microanalysis of economic health of farms etc. by urgency of solving the agrarian and peasant problem.

Keywords: positivist historiography, social history, agrarian relations, land property, land reform.

Звернення до витоків позитивістської історіографії України на фоні інтелектуальної експансії до європейської гуманітаристики французької школи анналів, соціології П. Бурд'є або теорії модернізації С. Блека, В. Цапфа, Є. Гідденса, У. Бека, К. Мюллера та ін. виглядає, щонайменше, як спроба її повторної інституалізації. Перші кроки щодо цього було зроблено на початку 2000-х років. Доба класичного історизму в пострадянській історіографії представлена теоретичними здобутками українських, білоруських, російських учених¹. Поземельні відносини в українських землях, як

¹ Водотика, С.Г. (2000). *Історична наука УРСР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування*: дис. ... д-ра іст. наук: Київ, Інститут історії України; Нечухрин, А.Н. (2003). *Теоретико-методологічні основи російської позитивістської історіографії (80-е гг. XIX века – 1917 г.)*. Гродно: ГрГУ; Стельмах, С.П. (2005). *Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX – початок XX століття: монографія*. К: Київський ун-т; Нечухрин, А.Н., Рамазанов, С.П. (2007). Содержание понятия «кризис историографии». *Крыніцазнаўства І спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Навуковы зборнік. Вып. 3.* – Мінск: БДУ; Яремчук, В. (2009). *Минуле України в історичній науці УРСР післятлінської доби*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька Академія».

складова частина модернізаційних процесів, які активізувалися в Російській імперії в період другої половини XIX – початку XX ст., висвітлювалися і публікаціях В. Дубінського, В. Кулікова, В. Бондара, Ю. Присяжнюка². Роль державних установ, губернських земельних банків, розвиток сімейного селянського господарства фермерського типу, побудованого на принципах «моральної економіки», а також історіографія кооперативного руху в Наддніпрянській Україні фахово подані в працях В. Шевченка, В. Гоцуляка, В. Бондара, дисертаційному дослідженні та монографії черкаського історика І. Фаренія³. Однак спеціального історіографічного дослідження поземельних відносин передреволюційного часу в аспекті оцінок позитивістської історіографії 1870-х – 1920-х рр. ми не виявили. Накопичений у працях вітчизняних і зарубіжних (російських) учених розмаїтий фактичний матеріал, значні дані економічної статистики очікують на об'єктивний історіографічний аналіз.

Відзначимо, що в останній третині XIX ст. в російській історіографії помітно зростає число досліджень, присвячених окремим аспектам аграрних відносин. У літературі того періоду виділяють три напрями: консервативний, ліберальний і революційно-демократичний. У свою чергу, кожен із них не був однорідним. Жвавий інтерес з боку вчених-економістів, земських статистиків, агрономів, урядових чиновників викликав стан селянського господарства. Аграрне питання з різних позицій аналізували відомі в історії Росії особистості, вчені: С. Вітте, В. Воронцов, В. Гурко, А. Єрмолов, Г. Льїн, О. Кауфман, В. Ленін, М. Макаров, П. Маслов, М. Огановський, О. Пешехонов, Д. Піхно, О. Посников, С. Прокопович, О. Салтиков, В. Святловський, П. Столипін, М. Туган-Барановський, О. Чайнов, О. Чупров та ін.⁴ Багато розвідок вийшло з-під пера відомих українських громадських й політичних діячів: В. Садовського, О. Скоропис-Йолтуховського, М. Стасюка, Є. Чикаленка та ін. Майже всі вони підкреслювали наявність в імперії особливого «аграрного питання», звертали увагу громадськості на низький рівень народного добробуту, поганий стан матеріально-технічної бази, низький культурний рівень населення і т. ін., але рецепти виходу з кризи пропонувалися відмінні, а часом діаметрально протилежні. Одні з них (М. Туган-Барановський) стверджували, що аграрний лад імперії є чимось своєрідним, що кардинально відрізняє його від аграрного ладу європейських країн, інші (П. Лященко) вбачали в аграрно-економічній еволюції Росії ті самі риси, що були притаманні більшості країн Європи⁵.

Вперше селянське господарство як виробничий комплекс досліджував П. Маслов. У той час як М. Льїн (В. Ульянов – Ленін) стверджував, що соціальна диференціація селянства в 1890-х роках уже

² Дубінський, В.А. (2002). Аграрне питання кінця XIX – початку XX століття в радянській історіографії. *Наукові праці Кам'янець – Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки, том 8*. Кам'янець – Подільський: «Оіюм», 68–74; Куліков, В.О. (2003). Українська радянська історіографія історії селянського господарства України другої половини XIX – початку XX ст. *Вісник Харківського нац. ун-ту. Серія: Історія. №603.6*. Харків:Видавництво ХНУ., 185 – 191; Бондар В. (2013). Аграрно-селянське питання другої половини XIX – початку XX ст. в радянській історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 23*. К.:Ін-т історії України НАН України, 238–257; Бондар В. (2008). Сучасна історіографія проблем селянського господарства України пореформеного періоду. *Український історичний збірник: Вип. 11*. Київ: Інститут історії України НАН України, 408 – 416; Бондар, В.В., Присяжнюк, Ю.П. (2011). Сучасна історіографія пореформеного селянства. *Український історичний журнал. № 2*. Київ: Інститут історії України НАН України, 180 – 201.

³ Шевченко, В.М. (2007). Проблема ринкових відносин в Україні другої половини XIX–початку XX ст. в історіографії. *Український історичний журнал. № 5*. Київ: Інститут історії України НАН України, 188 – 205; Шевченко, В. (2002). Кому належала земля у 1917 році: до постановки проблеми. *Історична наука: проблеми розвитку*. Луганськ: Видавництво Східноукраїнського національного університету імені В. Даля, 126 – 130; Шевченко, В.М. (2002). Земля та її господарі: загадки історії (до питання про мобілізацію земельної власності в Україні у 1861–1917). *Література та культура Полісся. Вип. 20*. Ніжин:[б.в.], 94–97; Гоцуляк, В.В. (2001). Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти. *Український селянин. Вип. 2*. Черкаси: Видавництво ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 18–25; Фаренія, І.А. (2008). *Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття*. – Черкаси: «Відлуння – Плюс», 7–24.

⁴ Ермолов, А.С. (1906) *Наши земельный вопрос*. СПб.: Типография В.Киршбаума; Ленин, В.И. Капитализм в сельском хозяйстве (1899). *Ленин, В.И. Полн собр. соч. – Т. 4*; Ленин, В.И. Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции 1905–1907 годов (1907). *Ленин, В.И. Полн собр. соч. – Т. 16*; Пешехонов, А.В. (1911) *Экономическое положение крестьян в пореформенное время. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем*. М.: Издание Т-ва И. Д. Сытина, Т. 6; Прокопович, С.Н. (1907). *Аграрный вопрос в цифрах* СПб.: Типография т-ва «Общественная польза»; Чайнов, А.В. (1989). *Что такое аграрный вопрос? Избранные произведения: Сборник. М.: Московский рабочий*.

⁵ Туган-Барановський, М.І. (1906). *Национализация земли. Очерк движения в пользу национализации земли и практические выводы*. СПб.: Типография И.Н. Скороходова; Лященко П.И. (1908). *Очерки аграрной эволюции России. Т. 1*. СПб., Б.и.

завершилась, П. Маслов очікував її завершення в найближчому майбутньому⁶. Натомість П. Лященко доводив, що тільки вивчення історії сільськогосподарських відносин у їх повноті дасть можливість простежити еволюцію капіталізму в аграрній сфері⁷. Відомий історик М. Огановський одним із перших окреслив основні принципи аграрної еволюції Росії, на які можна було оперти програму земельних перетворень. Він прагнув довести, що поняття еволюції сільськогосподарського виробництва та еволюції розподілу засобів виробництва (у тому числі й землі) не завжди мають спільні точки дотику: перша з них у Росії є однотипною з іншими країнами Європи, а друга – окремішня, «самобутня», виключно російська, що обумовлювало специфіку економічного аналізу цих процесів⁸.

Питання общинного землеволодіння, правопорядку, організації селянського банку й оподаткування на селі, ведення сільськогосподарської статистики розглядалися у публікаціях О. Ісаєва, О. Кареліної, П. Лященка, В. Скалона, О. Фортунатова, більш детально С. Ніконова, М. Рклицького⁹. Функції селянської общини досліджували П. Веніамінов, К. Головін, О. Ізгоев, А. Лосицький, А. Ріттих, І. Чернишов¹⁰. Питанням забезпечення правового становища селянства, його суспільної правосвідомості, ставлення до влади присвятили свої праці П. Вихляєв, М. Дружинін, О. Єфименко, Л. Кассо, К. Качоровський, О. Корнілов, О. Леонтєв, В. Тенішев¹¹.

На особливу увагу заслуговують дослідження О. Русова, М. Порша, О. Зака і В. Святловського. У науково-статистичній розвідці О. Русова йдеться насамперед про кадастрову оцінку земельних наділів, умови купівлі-продажу землі, особливості мобілізації земельної власності на Чернігівщині наприкінці XIX ст.¹² Детальний аналіз змін, які сталися в землеволодінні від кінця XIX до початку XX ст., із широким залученням матеріалів багатотомного видання «Статистика землевладения 1905 г.», здійснив дослідник і громадський діяч М. Порш. Земельну власність автор визначив не тільки з урахуванням соціального, але й національного боку, що вигідно відзначає це дослідження на фоні праць його сучасників і радянських науковців¹³. У монографії О. Зака розглядалась діяльність Селянського поземельного банку наприкінці XIX – на початку XX ст. На основі широкої джерельної бази автор, крім власне діяльності фінансово-кредитної установи, висвітлив рух земельних цін, причини їх підвищення, проаналізував умови продажу дворянами землі. Зокрема, О. Зак наголошував, що в період революції 1905–1907 рр. до традиційних економічних причин зміни власності в колах дворянства додався страх перед можливістю її втрати через селянські виступи і погроми¹⁴. Серед інших праць заслуговує на увагу ґрунтовне дослідження В. Святловського, присвячене купівлі-продажу землі й перетворенню її на товар, котре багато в дечому зберігає своє значення й до сьогодні. Ця наукова праця підбивала підсумок багаторічної діяльності автора на посаді керівника «особливої наради» при департаменті окладних зборів міністерства фінансів. Саме цей орган займався підготовкою та виданням «Материалов по статистике движения землевладения в России». Не випадково, основна увага автора монографії

⁶ Маслов, П.П. (1908). *Аграрный вопрос в России*. СПб.: Тип. общества «Общественная польза».

⁷ Лященко, П.И. (1908). *Очерки аграрной эволюции России*. Т. 1. – СПб.

⁸ Огановский, Н. (1911). *Закономерность аграрной эволюции*. Ч. 1: *Теории капиталистического развития*. Общій ход и фазисы аграрной революции. Ч. 2. *Очерки по истории земельных отношений в России*. Саратов: Электро-типо-литография Б.Л. Рабинович.

⁹ Ніконов, С.П. (1906). *Крестьянский правопорядок и его желательное будущее*. Харьков: Т-во «Печатня С.П. Яковлева»; Рклицкий, М.В. (1914). *Из прошлого и настоящего черноземной деревни*. Полтава: Изд-во журн. «Хуторянин».

¹⁰ Веніамінов, П. (1908). *Крестьянская община. (Что она такое, к чему идет, что дает и что может дать России?)* СПб.: Книгоиздательство «Трудовой союз»; Изгоев, А.С. (1906). *Общинное право (Опыт социально-юридического анализа общинного землевладения, как института гражданского права)*. СПб.: Типо-Литография «Надежда»; Лосицкий, А.Е. (1912). *Распадение общины: Распадение общины до указа 9ноября. Укрепление наделов в личную собственность. Выходы на хутора и труба*. СПб.: Типо-Литография Н.Л. Ныркина; Риттих, А.А. (1903). *Зависимость крестьян от общины и мира / А.А. Риттих*. СПб.: Типография В.Ф. Кирибаума.

¹¹ Вихляев, П. (1906). *Аграрный вопрос с правовой точки зрения*. Москва: Т-во тип. А.И. Мамонтова; Дружинин, Н.П. (1912). *Право и личность крестьянина*. Ярославль: Типография К.Ф. Некрасова; Качоровский, К. (1906). *Народное право*. Москва: «Молодая Россия»; Леонтєв, А.А. (1909). *Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах*. СПб.: Издание книжного магазина «Законоведение»; Тенішев, В.В. (1908). *Административное положение русского крестьянина*. СПб.: Тип. А.С. Суворина.

¹² Русов, А.А. (1898). *Описание Черниговской губернии*: В 2-х т. Т. 1. Чернигов, Б.и., 274–277.

¹³ Порш, М. (1907). Из статистики України. *Україна*, 3, 20–46; Порш, М. (1907). Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 і до 1905 р. *Україна*, 4, 146–180.

¹⁴ Зак, А.Н. (1911). *Крестьянский поземельный банк: 1883–1910 гг.* Москва, 339.

була приділена переходу землі, що називається, «з рук у руки», на основі осмислення значного масиву фінансового статистичного матеріалу¹⁵.

Сутність селянського питання в Росії і селянський рух напередодні й у роки першої російської революції (від 1902-го по 1906 р.) розглянув Б. Веселовський. Селянські виступи він обумовлював малоземеллям і практикою відходництва, яка робила селянські господарства залежними від додаткових промислів¹⁶.

Відродження української державності 1917 р. привело до змін у політичному, соціально-економічному та національно-культурному житті України. Українська революція справила значний вплив на розвиток історичної науки, висвітила актуальні, але малодосліджені проблеми її аграрної складової. У цей період на селянську проблематику, у зв'язку із важливістю та гостротою, неодноразово звертали увагу політичні, державні та військові діячі, науковці, просто сучасники та свідки подій. Вже після повалення самодержавства було опубліковано кілька брошур і статей українських та російських авторів, які мали переважно популярно-інформативний зміст¹⁷. Наприклад, П. Сиротенко вказував на протилежність економічних інтересів України та Росії, адже українці-хлібороби були зацікавлені в зростанні цін на зерно, а росіяни-робітники – ні, тому він закликав не допустити, щоб земельне питання в Україні вирішувалось на Всеросійських Установчих зборах¹⁸.

Було перевидано також навчальний посібник О. Кауфмана з аграрного питання. Цей російський учений, дослідник переселенської політики, сільськогосподарської статистики й земельної реформи кадетської орієнтації, вбачав вирішення аграрної кризи не в розширенні селянського землеволодіння, а в сукупності заходів економічного і культурного характеру, які б допомогли населенню реформувати своє господарство відповідно до сучасних вимог. «Не земля, а культура» – саме такий рецепт пропонував О. Кауфман, не поділяючи притаманної інтелігенції віри в рятівну силу збільшення кількості землі для селян. Водночас він стриманно-позитивно ставився до селянської общини, негативно – до столипінської реформи, а також заперечував необхідність «ставка на сильних» господарів, тобто надання підтримки тільки селянам, які «виділялися» з общини; наслідком цього О. Кауфман бачив утворення чисельного безземельного пролетаріату, що таїло небезпеку для економічного становища країни¹⁹.

Безпосередньо проблем селянства України у своїх публікаціях торкалися П. Архангельський, М. Байер, К. Воблий, М. Кондратьєв, М. Макаров, К. Мацієвич, П. Месяцев, І. Феценко-Чопівський, О. Чайанов, О. Челінцев, О. Щадилов та інші фахівці²⁰.

Твердження окремих практикуючих економістів суперечили панівним настроям верхівки тогочасного суспільства. Так, Б. Бруцкус уважав, що аграрне питання не можна вирішити лише перерозподілом землі. Він доводив, що концентрація всіх дрібних сільських господарств у великі понизила б суму народногосподарського доходу від землі. Порівнюючи селянське господарство з капіталістичним, учений наголошував, що перше має більш еластичний попит на працю, а друге забезпечено робітничими руками тільки в разі аграрного перенаселення, що утворюється на основі обезземелення селянства. З цієї точки зору селянське господарство було майже досконалою організацією і для використання робочої сили, і для споживання, адже в ньому використовується праця жінок та підлітків, яку важко застосовувати в інших сферах виробництва, а також воно значною мірою забезпечує потреби родини, усієї громади і міста в натуральній продукції²¹.

У першій половині 1920-х років у історичній науці ще існував плюралізм наукової думки. Поряд із марксистським напрямом в історіографії було збережено національну традицію історіописання, котра асоціюється з історичною школою академіка М. Грушевського. Переслідування творчої інтелігенції

¹⁵ Святловский, В.В. (1911). *Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908 гг.)*. Изд. 2-е, пересмотр. и доп. СПб.

¹⁶ Веселовский, Б. (1907). *Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906 гг.)*. СПб.: «Зерно».

¹⁷ Антонович, Д. (1917). *Земельна справа на Україні*. Ромни: Українська друкарня.; Рихтер, Д.И. (1917). *Сколько земли в России и кто этой землею владеет*. Петроград: Б.и.; Фролов, В.И. (1917). *Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии*. Винница: Б.и.

¹⁸ Сиротенко, П. (1917). *Де повинна вирішатись земельна справа*. Вид. 2-ге, випр. Полтава: Б. в.

¹⁹ Кауфман, А.А. (1918). *Аграрный вопрос в России: Курс народного университета*. Изд. 2-е. М.: Моск. науч. издательство.

²⁰ Байер, М. (1917). *Земельна реформа і основи земельної політики на Україні*. Київ: Інформаційне бюро Київської Губернської Земської управи.; Щадилов, О. (1919). *Економічна політика України*. Б. м.: Вид-во ЦК селянських спілок.

²¹ Бруцкус, Б.Д. (1922). *Аграрный вопрос и аграрная политика*. Петроград: Изд-во «Право».

і науковців у Радянському Союзі пов'язують з публікацією 1931 р. листа Й. Сталіна до редакції часопису “Пролетарська революція”²². Сучасні історики одностайні у висновках, що його обговорення на сторінках республіканських наукових і політичних видань наприкінці двадцятих – початку тридцятих років минулого століття, найчастіше в «Літописі революції» та «Пролетарській революції», трансформувалося в політичне шельмування, а згодом у фізичну розправу, інспіровану Головлітом, органами НКВС УСРР²³.

У 1920-х роках було зроблено перші кроки з виявлення та публікації документів і матеріалів, що характеризують селянський рух у Росії. Появилися окремі праці та збірники статей, у яких містилися нариси про селянський рух доби революції 1905–1907 рр. в окремих регіонах України²⁴. Були опубліковані змістовні праці істориків і економістів: Л. Хрящової, О. Чаянова, П. Маслова, А. Шестакова, В. Якиманського, які містили цінний фактичний матеріал з багатьох проблем аграрної історії²⁵. У низці досліджень одного з перших радянських істориків-аграрників А. Шестакова особлива увага приділялась найманій праці на селі та класовій боротьбі сільських робітників Російської імперії в роки Першої світової війни та демократичної революції 1917 р. Він достатньо активно вивчав соціальний бік розвитку капіталізму в сільському господарстві в пореформений період, обґрунтовував думку про позитивний вплив ринкових відносин на скорочення «кріпосницького» (поміщицького) землекористування в процесі інтенсифікації виробництва й спеціалізації економічних районів країни, що, безумовно, вело до збільшення продуктивності сільського господарства. Вивчаючи розвиток капіталізму, А. Шестаков концентрував увагу на процесі диференціації селянства, а також окреслив причини розорення дрібних селянських господарств. Учений поставив низку важливих питань, які стосувалися поточного складу сільськогосподарських робітників у чорноземних регіонах, умов найму, способів експлуатації, організації праці та побуту трудящих тощо. Для А. Шестакова були притаманні оцінки селянського руху в контексті розвитку економіки в землеробських зонах Російської імперії; визначення форм боротьби селянства, властиві для різних етапів; аналіз рушійних сил; зв'язків останніх з робітничими протестами, ставлення до опонентів більшовицької партії – есерів та соціал-демократів. Він розпочав дослідження страйків сільськогосподарських робітників і чітко пов'язав їх з виступами в містах, окремо виділивши ті заворушення робочого людю, які були організовані за підтримки РСДРП (б). Роботу національних, українських партій, зокрема есерів та членів УСДРП, на селі автор згадує лише як факт, побіжно²⁶.

Серед багатьох праць варто виокремити дослідження Й. Дроздова, присвячене селянському рухові на Чернігівщині. Її перший розділ містив матеріали чернігівського жандармського управління, який опосередковано характеризував характер відносин між поміщиками і селянами в цій частині Лівобережної України²⁷. Соціально-економічне становище селянського господарства чернігівського регіону в зазначеній площині висвітлювалося також у статті одного з учнів М. Грушевського Сильвестра Глушка²⁸.

У праці В. Качинського показано становище селян і сільськогосподарських робітників України та їхню боротьбу за землю 1905 р.²⁹ Автор – колишній член УПСР – уважав, що гасло українських есерів «Земля – народу!» було чи не єдиною прийнятною соціально-політичною платформою, яка дозволила б залучити селянство до широкої участі в національному революційному русі³⁰.

²² Сталин, И. В. (1931). *Пролетарская революция, 1931, №1,3, 13.*

²³ Ткаченко, В. В. (2009). Вплив листа Й. В. Сталіна “Про деякі питання історії більшовизму” до редакції журналу “Пролетарська революція” на наукове життя в Україні. *Гілея: Збірник наукових праць, 21.* К.: ВІР УАН, 75–76; Стоян, Т. А. (2010). *Політична цензура в УРСР у 20 – 30-ті рр. ХХ ст.*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01. – історія України. Київ.

²⁴ 1905 рік на Бердичівщині (1926). *Нариси і спомини.* Бердичів: «Радянський шлях».; 1905 рік у Києві та на Київщині. (1926). *36. статей та спогадів.* Київ «Держвидав України».

²⁵ Хрящева, Л. И. (1926). *Группы и классы в крестьянстве: К XIII съезду РКП(б).* М.: ЦСУ ССРСР; Маслов, П. П. (1923). *Крестьянское движение в России: Аграрный вопрос в России. В 2 кн. – Кн. 1.* СПб.: Тип. общества «Общественная польза»; Якиманский, В. А. (1924). *К итогам аграрной революции на Украине.* Харьков: ЦСУ УССР.

²⁶ Шестаков, А. В. (1927). *Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрем 1917 г.* Ленинград: «Прибой».; Шестаков, А. В. (1930). *Борьба сельских рабочих в революции 1905–1907 гг.* М.-Л.: Гос. Издательство.

²⁷ Дроздов, И. Г. (1925). *Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой русской революции 1905–1906 гг.* М.; Ленинград: «Госиздат».

²⁸ Глушко, С. (1925). 3 селянських рухів на Чернігівщині 1905 року. *Україна, 4,* 9–63.

²⁹ Качинський, В. (1905). *Селянський рух на Україні в роки 1905–1907.* – Ч. 1. Полтава: «Держполітвидав».

³⁰ Качинский, В. (1922). *Очерки аграрной революции на Украине.* Вып. 1: Уравнительный раздел земли. Харьков: «ДВУ».

Кілька брошур, присвячених селянському рухові в Україні на початку ХХ ст., опублікувала дослідниця Наталія Мірза-Авакянц³¹. Коментуючи причини, які призвели до занепаду селянських господарств наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., вона наголошувала на тому, що причиною останніх були «з одного боку, селянське безземелля та малоземелля... а з другого – зріст (так подано в тексті. – О.Ж.) капіталізму в сільському господарстві, що з кінця ХІХ ст. набував все більшої сили, тяжко відбиваючись на бідніших господарствах і доводячи їх до повної руїни...»³².

На крайнє малоземелля українського селянства, яке постійно зростало і набуло на початку ХХ ст. катастрофічних масштабів, вказував відомий історик О. Гермайзе. Він посилався на дані, згідно з якими 1905 р. на Київщині на один селянський двір припадало лише 3,4 десятини надільної землі, що на одну особу складало 0,65 десятини. Історик справедливо вказував на те, що для великої маси збіднілого українського селянства єдиним виходом із становища розорення і голоду було поневір'яння по сезонних сільськогосподарських роботах, або, рідше, оренда поміщицької землі. Гадаємо, О. Гермайзе зробив реалістичні висновки, зазначаючи, що «збідніле і замордоване» українське селянство в період першої російської революції 1905–1907 рр. спромоглося на стихійний, слабо організований протест із типово вираженим характером кривавого бунтарства, розгромами маєтків кріпосників³³.

Наприкінці 1920-х років побачила світ монографія відомого радянського історика В. Дубровського, яка була присвячена вивченню селянських рухів в Україні після скасування кріпосного права. У цій праці, на відміну від попередніх публікацій автора, окрім загальної соціально-економічної характеристики, висвітлено виробничу структуру та економічний стан селянських і поміщицьких господарств основних зернових районів Лівобережжя і Півдня України³⁴.

Селянський рух на Київщині в 1905–1906 рр. дослідив В. Іванушкин. На його думку, у цілому він становив собою зразок соціальної боротьби, яка властива капіталістичній організації виробництва. У разі перемоги селянства культурний рівень господарства регресував би, але прагнення селян до перемоги виправдується його безпорадним економічним становищем і бажанням уникнути наслідків малоземелля. Селянство не мало сили подолати капіталістичне господарство, ліквідувати його й через те шляхом аграрного руху досягало часткового поліпшення свого становища. Практично це виявилось в збільшенні номінальної заробітної плати, збільшенні площі орендного фонду, покращенні соціальних умов праці селянства в економіях. Аграрний рух не змінив капіталістичної організації сільського господарства, навіть більше того, сприяв його подальшому розвитку. Але для селянства він мав величезне значення як чинник росту його політичної свідомості, організаційного досвіду й деяких економічних досягнень, зазначає автор³⁵.

Цінний історичний матеріал щодо виробничих і соціальних відносин в українському хліборобстві навів один із найвідоміших дослідників соціально-економічної історії 1920-х років М. Слабченко. У його двотомнику із соціально-економічної історії України досить скрупульозно розглядаються правові питання селянської реформи 1861 р., яку вчений називав «поворотним пунктом в економічно-соціальної історії України нового часу», причини та наслідки аграрної кризи кінця початку ХХ ст. М. Слабченко зазначав, що господарський розвиток супроводжувався різними явищами діалектичного характеру. Спочатку це була боротьба дрібних землевласників з великим поміщицьким господарством, а згодом з диференціацією в селянському середовищі, соціальна війна між бідняками-наймитами та куркулями-глітаями. Автор наголошує, що лише заможні селяни та орендарі-лихварі в той скрутний час, унаслідок обставин, мали можливість брати в оренду в поміщиків великі земельні площі, передаючи їх за певну приплату суборендарям – селянам³⁶.

Привертають увагу написані на методологічних засадах російського марксизму розвідки «першого історика-марксиста України» Матвія Яворського³⁷. На думку сучасного дослідника О. Яся, з-поміж спроб соціологічного прочитання української історії, яких було доволі багато в українській історіографії двадцятих років, трактування М. Яворським характеру історичних процесів вирізняється формалізацією концептуальних пропозицій, презентованих у таких його працях, як «Нарис історії

³¹ Мірза-Авакянц, Н. (1925). *Селянські рухи 1902 року на Полтавщині*. Харків: «ДВУ»; Мірза-Авакянц, Н. (1925). *Селянські розрухи на Україні. 1905–1907*. Харків: «ДВУ».

³² Мірза-Авакянц, Н. *Селянські розрухи на Україні. 1905–1907*. Харків: «ДВУ», 3.

³³ Гермайзе, О. (1925). Соціально-економічні передумови революції 1905 року. *Життя й революція*, 9, 66–71.

³⁴ Дубровський, В. (1928). *Селянські рухи на Україні після 1861 року*. Т. 1. Б. м.: «ДВУ».

³⁵ Іванушкин, В. (1925). Економіка селянського руху 1905–1906 рр. на Київщині. *Життя й революція*, 10, 81–86.

³⁶ Слабченко, М.Є. (1925). *Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.* Одеса: «ДВУ», 268–312; Слабченко, М.Є. (1927). *Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.* Т. 2. Київ: «ДВУ», 278.

³⁷ Багалій, Д. (1923). Рец. на кн.: Яворський М. Нарис україно-руської історії. *Книга*, 2, 49.

України», «Історія боротьби класів на Україні», «Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили», «Коротка історія України» та ін.³⁸ Відсутність документальних підтверджень багатьох думок М. Яворського підштовхувала його до ідеологічних маніпуляцій історичними фактами³⁹. Історик відзначав, що в Україні, як і в усій Російській імперії, капіталістичний лад довго не міг розвинутися, через що аж до 1917 р. «він у нас був, так би мовити, сумішкою давнього дворянського й нового буржуазного укладу з давнім самодержав'ям на чолі»⁴⁰. М. Яворський проаналізував селянські заворушення початку ХХ ст., які, на його думку, «розлилися у величезне море повстань мало не по всій Україні». Селянські повстання 1902–1903 рр. він уважав провісником демократичної російської революції 1905–1907 рр. На думку історика, провід у цих виступах вело заможне селянство, яке найбільше хотіло розподілу поміщицьких земель, а також підтримувало гасло автономії України. Натомість царський уряд, аби відвернути селян від революції, провокував їх на участь у єврейських погромах, пише дослідник⁴¹.

Отже, українську дореволюційну історіографію вирізняв глибокий інтерес до колоніального статусу економіки, національного характеру виробничих відносин, еволюції подвірного землеволодіння, стану сімейного господарства фермерського типу, ролі селянства як чинника революційних зрушень.

Досить продуктивними в аспекті вивчення проблематики аграрної історії були 1920-і роки. Однак рубіж кінця 1920–1930-х років позначився остаточним утвердженням у СРСР тоталітарного режиму, завершенням культу особи Й. Сталіна, що призвело до масових політичних репресій. Їх жертвами часто ставали представники історичної науки, у тому числі й дослідники аграрних відносин В. Дубровський, М. Слабченко, О. Чайнов, М. Яворський та ін. Ті з учених, кого оминула гірка доля, відчували на собі ідеологічний тиск сталінського репресивного апарату, грубе втручання в дослідницький процес, були змушені вести боротьбу проти «буржуазних» істориків, заганяти наукові висновки у прокрустове ложе «єдино вірного» ленінсько-сталінського вчення. Як наслідок, радянській історичній науці було завдано важкого удару, вона опинилась у жорстких ідеологічних лещатах. Особливо постраждала українська історіографія, де було повністю знищено аграрну школу М. Грушевського та так звану школу істориків-марксистів Матвія Яворського. Для тогочасних студій істориків, економістів були властиві елементи догматизму й цитатно-ілюстративного методу подання матеріалу, тематична бідність джерельної бази.

References

1. Antonovych D. (1917). *Zemel'na sprava na Ukrayini*. – [Romny]: Ukrayins'ka drukarnya.
2. Bahaliy D. (1923). Rets. na kn.: Yavors'kyu M. *Narys ukrayino-rus'koyi istoriyi*. Knyha. № 2, 49.
3. Bayyer M. (1917). *Zemel'na reforma i osnovy zemel'noyi polityky na Ukrayini*. Kyiv: Informatsiyne byuro Kyiviv'skoyi Huberns'koyi Zems'koyi upravly.
4. Bondar V. (2013). *Ahrarno-selyans'ke pytannya druhoyi polovyny KhKh – pochatku KhKh st. v radyans'kiy istoriohrafiiy. Istoriohrafichni doslidzhennya v Ukrayini* Vyp. 23. K.: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 238–257.
5. Bondar V. (2008). *Suchasna istoriohrafiiya problem selyans'koho hospodarstva Ukrayiny poreformennoho periodu. Ukrayins'kyu istorychnyy zbirnyk: Vyp. 11*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 408 – 416.
6. Bondar V. V., Prysyzhnyuk Yu. P. (2011). *Cuchasna istoriohrafiiya poreformennoho selyanstva. Ukrayins'kyu istorychnyy zhurnal. № 2*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 180 – 201.
7. Brutskus B. D. (1922). *Ahrarnyy vopros y ahrarnaya polytyka*. Petrohrad: Yzd-vo «Pravo».
8. Venyamynov P. (1908). *Krest'yanskaya obshchyna. (Chto ona takoe, k chemu ydet, chto daet y chto mozhet dat' Rossyy ?* SPb.: Knyhoizdatel'stvo «Trudovoy soyuz».
9. Veselovsky B. (1907). *Krest'yanskyu vopros y krest'yanskoe dvyzhenye v Rossyy (1902–1906 hh.)*. SPb.: «Zerno».

³⁸ Ясь, О. (2013). Клас і нація у концепції української історії Матвія Яворського. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 23. К.: Інститут історії України, 200.

³⁹ Яворський, М. (1926). *Коротка історія України*. «Харків: Держ. вид-во України»; Яворський, М. (1927). *Нариси з історії революційної боротьби на Україні*. Харків: «Держ. вид-во України»; Яворський, М. (1928). *Історія України в стислому нарисі: Посібник для профшкіл та робфаків*. Харків: ДВУ; Яворський, М. (1929). *Історія України в стислому нарисі*. Харків «Держ. вид-во України».

⁴⁰ Яворський, М. (1987) *Нарис історії України*. Ч. 2. Київ: «Аделаїда», 194.

⁴¹ Яворський, М. (1987) *Нарис історії України*. Ч. 2. Київ: «Аделаїда», 215, 217.

10. Vykhlyaev P. (1906). *Ahrarnyy vopros s pravovoy tochky zrenyya*. Moskva: T-vo typ. A.Y. Mamontova.
11. Vodotyka S.H. (2000). *Istorychna nauka URSR 1920-kh rokiv: sotsiopolitychni, orhanizatsiyni ta kontseptual'ni osnovy funktsionuvannya*. Dys. ... d-ra ist. nauk: Kyiv, Instytut istoriyi Ukrainy; Nechukhryn, A.N. (2003).
12. Hermayze O. (1925). *Sotsiyal'no-ekonomichni peredumovy revolyutsiyi 1905 roku*. Zhyttya y revolyutsiya. – № 9, 66–71.
13. Hlushko S. (1925). *Z selyans'kykh rukhiv na Chernihivshchyni 1905 roku*. Ukrayina. № 4., 9–63.
14. Hotsulyak V.V. (2001). *Reforma 1861 roku v Ukraini: istoriosofs'kyi ta dzhereloznavchyy aspekty*. Ukrayins'kyi selyanyn. Vyp. 2. Cherkasy: Vydavnytstvo ChNU im. Bohdana Khmel'nyts'koho, 18 – 25.
15. Dubins'kyi V.A. (2002). *Ahrarne pytannya kintsya KhIKh – pochatku KhKh stolittya v radyans'kiy istoriohrafii*. Naukovi pratsi Kam'yanets' – Podil's'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. *Istorychni nauky*, tom 8. Kam'yanets' – Podil's'kyi: «Oiyum», 68–74.
16. Dubrovs'kyi V. (1928). *Selyans'ki rukhy na Ukraini pislya 1861 roku*. – T. 1. – B. m.: «DVU».
17. Druzhynyn N.P. (1912). *Pravo y lychnost' krest'yanyna*. – Yaroslavl': Typohrafiya K.F. Nekrasova.
18. Drozdov Y.H. (1925). *Ahrarnyye volnenyya y karatel'nye ekspedytsyy v Chernyovskoy gubernyy v hody pervoy russkoy revolyutsyy 1905–1906 hh*. M.; Lenyhrad: «Hosyzdat».
19. Ermolov A.S. (1906) *Nash zemel'ny vopros*. SPb.: Typohrafiya V.Kyrshbauma.
20. Zak A.N. (1911). *Krest'yanskyi pozemel'ny bank: 1883–1910 hh*. B. y.
21. Yzhoev A.S. (1906). *Obshchynnoe pravo (Opyt sotsyal'no-yurydycheskoho analiza obshchynnoho zemlevladyennya, kak ynstytuta hrazhdanskoho prava)*. SPb.: Typo-Lytohrafiya «Nadezhda».
22. Kaufman A.A. (1918). *Ahrarnyy vopros v Rossyy: Kurs narodnoho unyversyteta*. Yzd. 2-e. – M.: Mosk. nauch. yzdatel'stvo.
23. Kachyns'kyi V. (1905). *Selyans'kyi rukh na Ukraini v roky 1905–1907*. – Ch. 1. Poltava: «Derzhpolitvydav».
24. Kachynskyy V. (1922). *Ocherky ahrarnoy revolyutsyy na Ukrainy*. Выр. 1: Уравнительный раздел земли. Khar'kov: «DVU».
25. Kachorovskyy K. (1906). *Narodnoe pravo*. Moskva: Molodaya Rossyya.
26. Kulikov V.O. (2003). *Ukrayins'ka radyans'ka istoriohrafiya istoriyi selyans'koho hospodarstva Ukrainy druhoi polovyny KhIKh – pochatku KhKh st*. Visnyk Kharkivs'koho nats. un-tu. Seriya: Istoriya. № 603.6. Kharkiv: Vydavnytstvo KhNU., 185 – 191.
27. Lenyn V.Y. (1907). *Ahrarnaya prohramma sotsyal-demokratyy v pervoy russkoy revolyutsyy 1905–1907 hodov* Lenyn V.Y. Poln sobr. soch. – T. 16. Yzd. 5-e. Moskva: «Hospolytyzdat».
28. Lenyn V.Y. (1899). *Kapitalizm v sel'skom khozyaystve* Lenyn V. Y. Poln sobr. soch. – T. 4. Yzd. 5-e. Moskva: «Hospolytyzdat».
29. Leont'ev A.A. (1909). *Krest'yanskoe pravo. Systematicheskoe yzlozhenye osobennostey zakonodatel'stva o krest'yanakh*. SPb.: Yzdanye knyazhnoho mahazyna «Zakonovedenyya».
30. Losytskyy A.E. (1912). *Raspadenye obshchyn: Raspadenye obshchyn do ukaza 9 noyabrya. Ukrepleny nadelov v lychnuyu sobstvennost'*. Vыходы на khutora y otruba. SPb.: Typo-Lytohrafiya N.L. Nyrkyna.
31. Lyashchenko P.Y. (1908). *Ocherky ahrarnoy evolyutsyy Rossyy*. T. 1. SPb., B. y.
32. Maslov P.P. (1908). *Ahrarnyy vopros v Rossyy*. SPb.: Typ. obshchestva «Obshchestvennaya pol'za».
33. Maslov P.P. (1923). *Krest'yanskoe dvyzhenye v Rossyy: Ahrarnyy vopros v Rossyy*. V 2 kn. – Kn. 1. SPb.: Typ. obshchestva «Obshchestvennaya pol'za».
34. Mirza-Avakyants N. (1925). *Selyans'ki rukhy 1902 roku na Poltavshchyni*. Kharkiv: «DVU».
35. Mirza-Avakyants N. (1925). *Selyans'ki rozrukhy na Ukraini. 1905–1907*. Kharkiv: «DVU».
36. Nechukhryn, A.N. (2003). *Teoretyko-metodolohycheskiye osnovy rossyyskoy pozytyvyst'skoy ystoryohrafiy (80-e hh. KhIKh veka – 1917 h.)*. Hrodno: HrHu.
37. Nechukhryn A.N. Ramazanov S.P. (2007) *Soderzhanye ponyatyya «kryzys ystoryohrafiy»*. Krynitsaznauystva I spetsyial'nyya historychnyya dytsypliny. – Navukovy zbornik. Выр. 3. – Minsk: BDU.
38. Nykonov S.P. (1906). *Krest'yanskyi pravoporyadok y eho zhelatel'noe budushchee*. Khar'kov: T-vo «Pechatnya S.P. Yakovleva».
39. Ohanovskyy N. (1909). *Zakonomernost' ahrarnoy evolyutsyy*. Ch. 1. *Teoryi kapitalystycheskoho razvytyya. Obshchyy khod y fazysy ahrarnoy revolyutsyy*. – Saratov: Elektro-typo-lytohrafiya.

40. Peshekhonov A.V. (1911) Экономическое положение крестьян в преформенное время. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Т. 6. Москва: Т-во У. Д. Сытина.
41. Porsh M. (1907). Iz statystyky Ukrayiny. Ukrayina. # 3. 20–46.
42. Porsh M. (1907). Statystyka zemlevoledinnyya v 1905 r. i mobilizatsiya zemel'noyi vlasnosti na Ukrayini vid 1877 i do 1905 r. Ukrayina. – № 4, 146–180.
43. Prokopovych S. N. (1907). Аграрный вопрос в Цыфрах. SPb.: Типографыя т-ва «Общественная пол'за».
44. Rabynovych B.L. Ch. 2 (1911). Ocherky po ystorry zemel'nykh otnoshenyy v Rossyy. – Saratov: Электро-типо-литографыя
45. Ryttykh A.A. (1903). Zavysymost' krest'yan ot obshchyny y myra. SPb.: Типографыя V.F. Kyrshbauma.
46. Rykhter D.Y. (1917). Skol'ko zemly v Rossyy y kto etoy zemleyu vladeet. Petrohrad: B. y.
47. Rklytskyy M.V. (1914). Yz proshloho y nastoyashcheho chernozemnoy derevny. Poltava: Yzd-vo zhurn. «Khutoryanyn».
48. Rusov A. (1898). Opysanye Chernyovskoy gubernyy: V 2-kh t. – T. 1. – Chernyov, B. y., 274–277.
49. Syrotenko P. (1917). De povynna vyrishatys' zemel'na sprava. Vyd. 2-he, vypr. – Poltava, B. v.
50. Svyatlovskyy V. (1911). Mobylyzatsyya zemel'noy sobstvennosti v Rossyy (1861–1908 hh.). Yzd. 2-e, peresmotr. y dop. – SPb.: B. y.
51. Slabchenko M.e. (1925). Materiyaly do ekonomichno-sotsiyal'noyi istoriyi Ukrayiny KhIKh st. Odesa: «DVU». 268–312.
52. Slabchenko M. Ye. (1927). Materiyaly do ekonomichno-sotsiyal'noyi istoriyi Ukrayiny XIX st. T. 2. Kyiv: «DVU».
53. Stalyn Y.V. (1931). O nekotorykh voprosakh ystorry bol'shevizma. Proletarskaya revolyutsyya . – 1931. - #1.
54. Stel'makh S.P. (2005). Istorychna nauka v Ukrayini epokhy klasychnoho istoryzmu. XIX – pochatok KhKh stolittya: monohrafiya. K: Kyivivs'kyu un-t.
55. Stoyan T.A. (2010). Politychna tsenzura v URSR u 20 – 30-ti rr. KhKh st.: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya d-ra ist. nauk: 07.00.01. – istoriya Ukrayiny. Kyiv.
56. Tenyshev V.V. (1908). Admynstratyvnoe polozhenye russkoho krest'yanyna. SPb.: Typ. A.S. Suvoryna.
57. 1905 rik na Berdychivshchyni(1926). Narysy i spomyny. Berdychiv: «Radyans'ky shlyakh».
58. 1905 rik u Kyievi ta na Kyivshchyni. (1926). 3b. statti ta spohadiv. Kyiv:» Derzhvydav Ukrayiny».
59. Tkachenko V.V. (2009) Vplyv lysta Y.V. Stalina “Pro deyaki pytannya istoriyi bil'shovyzmu” do redaktsiyi zhurnalu “Proletars'ka revolyutsiya” na naukove zhyttya v Ukrayini. Hileya:Zbirnyk naukovykh prats'. – Vyp. 21. K.: VIR UAN, 75–76.
60. Tuhon-Baranovskyy M.Y. (1906) Natsyonalizatsyya zemly. Ocherk dvyzhenyya v pol'zu natsyonalizatsyy zemly y praktycheskiye vyvody. SPb.: Типографыя Y.N. Skorokhodova.
61. Farenii I.A. (2008). Kooperatyvnyy rukh u Naddnipyans'kiy Ukrayini v druhiy polovyni KhIKh – na pochatku KhKh stolittya. Cherkasy: «Vidlunnya – Plyus», 7–24.
62. Frolov V.Y. (1917). Kharakterystyka krest'yanskoho khozyaystva y zemel'nyy fond Podol'skoy gubernyy. Vynnytsa: B.y.
63. Khryashcheva L.Y. (1926). Hruppy y klasy v krest'yanstve: K KhIII s'ezdu RKP(b). M.: TsSU SSSR.
64. Chayanov A.V. (1989). Chto takoe agrarnyy vopros? Yzbrannyye proyzvedenyya: Sbornyk. M.: Moskovskyy rabochyy.
65. Shevchenko V.M. (2007). Problema rynkovykh vidnosyn v Ukrayini druhoi polovyny KhIKh–pochatku KhKh st. v istoriohrafii. Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. № 5. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 188–205.
66. Shevchenko V. (2002) Komu nalezhala zemlya u 1917 rotsi: do postanovky problemy. Istorychna nauka: problemy rozvytku. Luhans'k: Vydavnytstvo Skhidnoukrayins'koho natsional'noho universytetu imeni V. Dalya, 126 – 130.
67. Shevchenko V. M. (2002). Zemlya ta yiyi hospodari: zahadky istoriyi (do pytannya pro mobilizatsiyu zemel'noyi vlasnosti v Ukrayini u 1861 – 1917. Literatura ta kul'tura Polissya. Vyp. 20. Nizhyn:[b.v.], 94–97.

68. Shestakov A.V. (1927). Ocherky po sel'skomu khozyaystvu y krest'yanskomu dvyzhenyyu v hođы voуны y perez Oktyabrem 1917 h. Lenynhrad: «Pryboy».
69. Shestakov A.V. (1930). Bor'ba sel'skykh rabochykh v revolyutsyy 1905–1907 hh. M.-L.: Hos. Yzdatel'stvo.
70. Shchadylov OI. (1919) Ekonomichna polityka Ukrayiny. B. m.: Vyd-vo TsK selyans'kykh spilok.
71. Yavors'ky M. (1926). Korotka istoriya Ukrayiny. Kharkiv:»Derzh. vyd-vo Ukrayiny».
72. Yavors'ky M. (1927). Narysy z istoriyi revolyutsiynoyi borot'by na Ukrayini. Kharkiv: «Derzh. vyd-vo Ukrayiny».
73. Yavors'ky M. (1928). Istoriya Ukrayiny v styslomu narysi: Posibnyk dlya profshkil ta robfakiv. Kharkiv: DVU.
74. Avors'ky M. (1929). Istoriya Ukrayiny v styslomu narysi. Kharkiv:»Derzh. vyd-vo Ukrayiny».
75. Yavors'ky M. (1987) Narys istoriyi Ukrayiny. Ch. 2. Kyiv:»Adelayida», 194.
76. Yakymanskyy V.A. (1924). K ytoham ahrarnoy revolyutsyy na Ukrayne.Khar'kov: TsSU USSR.
77. Yaremchuk V. (2009) Mynule Ukrayiny v istorychniy nautsi URSR pislyastlins'koyi doby. Ostroh: Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka Akademiya».
78. Yas' O. (2013). Klas i natsiya u kontseptsiyi ukrayins'koyi istoriyi Matviya Yavors'koho. Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini - Vyp. 23. – K.:Instytut istoriyi Ukrayiny, 200.